

ІСТОРІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

УДК 347.6:316.334.55: [2-773"185"

Бороденко Олена

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, докторант Запорізького національного університету

elena_bs@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0292-9310

ВДОВИНІ ДОМОГОСПОДАРСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ ОЧІЛЬНИЦЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 РОКУ)

Різноманітні матеріали церковно-облікової документації дозволяють вивчити значне коло питань історико-демографічного характеру. Інформативність сповідних розписів 1775 р. окремих населених пунктів сільського соціуму Полтавського полку сприяє дослідженню особливостей і структурованості домогосподарств, а в їхньому контексті – маскулінних і фемінних зокрема. У нашому дослідженні зроблена спроба розкрити окремішні питання про жінок-очільниць дворів, а саме: подати загальний порівняльний аналіз сімейного стану управляючих жінок і чоловіків, указати можливі хронологічні межі керування домогосподарствами, проаналізувати гендерно-вікові відмінності головуючих осіб, передусім удів-очільниць, з'ясувати середньостатистичний вік управительок, навести конкретні приклади жіночих і чоловічих домових спільнот. З метою розкриття структурних змін окремої вдовиної родини було використано матеріали двох джерел масового характеру: церковних – сповідних розписів 1775 р. та фіскальних – Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765-1769 рр. Різні форми цієї родини схематично візуалізовано.

Ключові слова: вік, вдова-управителька, домогосподарство, Румянцевський опис, сповідні розписи.

У ранньомодерному патріархальному суспільстві головами домових спільнот, зазвичай, були чоловіки, однак по їхній смерті господарство могли очолювати їхні колишні дружини. За таких обставин жінки-очільниці домогосподарств, очевидно, перебирали на себе всі функції управління: виховання дітей, сплату податків, ведення господарства тощо. Економічна ситуація та психологічний мікроклімат у родинному колі доволі часто залежали від віку самотньої жінки, її працездатності та вміння організувати, об'єднати сімейний колектив для інтенсивного ведення господарства. Тому, важливим питанням, яке постає до обговорення, є розкриття вікових особливостей удів, які очолювали домові спільноти.

За основне джерело дослідження було взято сповідні розписи 1775 р. окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів) [6, арк. 120-193, 205-228, 351-382, 501-512, 579-583, 683-691, 712-744]. У них парафіяни реєструвалися в межах «дворів». Загалом під поняттями «сім'я», «домогосподарство», «домова спільнота», «двір» можна розуміти спільнопроживаючу «домову групу», тобто сукупність людей, які жи-

вуть разом в одному житлі. У більшості випадків центром такої групи була сім'я (батьки з дітьми), але доволі часто вона включала в себе також інших осіб – наприклад, наймитів, інколи зі своїми сім'ями [5, с. 9]. У церковних джерелах домові спільноти описані з зазначенням голови, членів родини і найманих робітників. Обов'язково вказувався вік людей і соціальна приналежність до трьох основних станів тогочасного українського суспільства: посполитих, козаків і духовних осіб.

Таке представлення поодиноких сімей у церковних книгах створює підстави для проведення історико-демографічних досліджень домогосподарств загалом і вдовиних зокрема. Отже, спробуємо показати компаративний аналіз сімейного стану головуючих дворів чоловіків і жінок, виявити їхні гендерно-вікові відмінності, з'ясувати середньостатистичний вік удови-управительки, апелювати до конкретних прикладів маскулінних і фемінних домогосподарств, продемонструвати схематично-звізуалізоване зображення сімейного складу однієї з жіночих родин, указати на час передачі функцій головування домовою спільнотою тощо.

У досліджуваних нами селах зафіксовано 124 випадки вдів-очільниць, що становило 14,7% усіх домогосподарств (843). У переписах не зустрічається жодної жінки з невизначеним сімейним станом, заміжньої чи незаміжньої, які б очолювали домові спільноти. Щоправда, в полковому місті Полтава один такий випадок зафіксований: власницею одного з дворів була 20-річна купецька незаміжня Марія Рогоулівна [4, с. 148].

Різноманітнішим було сімейне становище таких жінок у ранньомодерній Польщі. Серед очільниць домових спільнот там зустрічалися незаміжні, заміжні жінки та вдови. Для прикладу, у Сілезії на парафіяльних землях Буяки частка вдів-господинь двору становила 11%, що дещо нижче обчислених нами показників [9, с. 258]. На жаль, інші сільські соціуми в цьому контексті малодослідженні, що унеможливило проведення серйозного порівняльного аналізу. Однак, наведені показники дозволяють зауважити, що відносно невелика кількість удовиних домогосподарств – це загальна тенденція характерна для різних регіонів тогочасної Європи.

Якщо порівняти вдовині домові спільноти з дворами очолюваними чоловіками (а таких було 719), то можна виявити певні особливості їхньої сімейної структури. Серед «чоловічих» знайдено тільки два випадки управління домогосподарствами молодими неодруженими чоловіками: 22-річним посполитим із с. Стасівці Микитою Донтарем, який за відсутності батьків, очевидно, вимушений був утримувати менших за себе двох братів, Григорія (17 років), Пилипа (11 років) та сестру Єфросинію (11 років) [6, арк. 221]; також 20-річним бездворим Климентієм Бильченком, який проживав разом із своїм 14-річним братом Василем [6, арк. 168]. Інших двох чоловіків, які очолювали домові спільноти, ми віднесли до осіб із невизначеним сімейним станом. Зокрема, у с. Рибці проживав 41-річний козак Андрій Степа, присутність дружини якого не вказано, але й статус удівця незазначений. На його утриманні перебувало п'ятеро дітей. Троє з них були неповнолітніми (до 14 років) – Кирило 10 років, Парасковія 8 років, Пелагія 6 років, а двоє синів Іван та Яків юнацького віку – 16 та 15 років [6, арк. 736]. Таким же був і 50-річний козак Феодосій Каліниченко з с. Жуки. На його утриманні перебувало четверо доньок: двоє дитячого віку – Агафія 9 років і Меланія 6 років, також дві дівочого віку, 20-річна Єфимія, 17-річна Олена [6, арк. 369]. Усі інші чоловіки, які очолювали домогосподарства, були одруженими або вдівцями.

Загалом аналіз сімейного стану чоловіків, які керували домогосподарствами, засвідчив, що абсолютну більшість серед них становили одружені (89,8%), на другій позиції були вдівці (9,6%), на третій – неодружені (0,3%) та останнє місце посідали чоловіки з нез'ясованим шлюбним станом (0,3%). Головування домогосподарством для чоловіків теж мало свої хронологічні межі. Так, за підрахунками польського вче-

ного М. Шолтисека, у парафії Буяки Пруського королівства в період 1766-1803 рр. керівництво в середньому тривало від 18 до 21 року, але в окремих випадках доходило до 40 років. У 52% передача головуючих функцій від одного покоління до іншого відбувалася за правилами посмертного успадкування, однак у 30,8% випадків новий голова сім'ї перебирав ці обов'язки від попереднього, коли той був ще живим. Як стверджує вищеназваний дослідник, добровільна передача функцій голови двору, за звичай, проходила зі старістю, після 60-річного віку [9, с. 256-257].

Далі зупинимося на вікових особливостях голів домогосподарств. Як зауважив Ц. Куклю, шлях жінок до управління домогосподарствами відрізнявся від чоловічого [3, с. 96]. Вікові особливості вдів і вдівців, які очолювали домові спільноти, продемонструємо на рисунку 1 та таблиці 1. На діаграмі зображено відсоткове співвідношення дворів очолюваних удівцями та вдовами.

Таблиця 1.

Віковий склад управляючих дворами овдовілих осіб¹.

Показники	Вікові групи										
	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	> 70	Разом
Кількість удівців	1	1	1	7	6	10	17	9	7	10	69
Співвідношення вдівців (%)	1,5	1,5	1,5	10,1	8,7	14,5	24,6	13,0	10,1	14,5	100
Кількість удів	1	3	12	13	33	21	17	13	3	8	124
Співвідношення вдів (%)	0,8	2,4	9,7	10,5	26,6	16,9	13,7	10,5	2,4	6,5	100

Як бачимо, наймолодшими господарями були овдовілі особи, які належали до вікової групи 25-29 років. Одним з них був 27-річний удівець Пантелеймон Краян, власник двору зі Стасівців. Він проживав разом із трьома маленькими дітьми (Ксенією 7 років, Агафією 5 років, Антоном 3 років) та родиною молодшого 25-річного брата Івана [6, арк. 218]. Наймолодшою вдовою, яка записана в джерелі на чолі домогосподарства, була його ровесниця – бездітна вдова Феодосія Олежковиця з Диканьки [6, арк. 156]. Разом із нею в домогосподарстві ще мешкала родина 50-річного Григорія Северного.

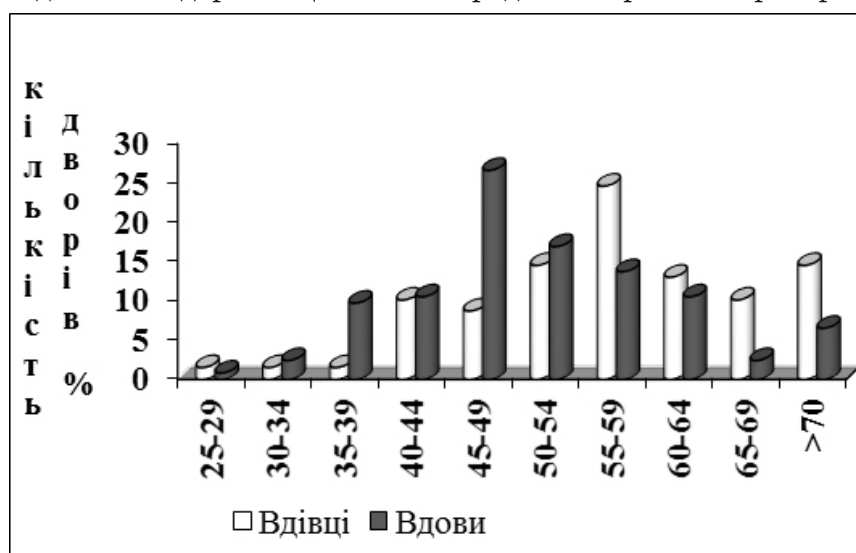

Рис. 1. Статевікова структура управляючих домогосподарствами овдовілих осіб

¹ Таблицю автором укладено самостійно. Наведені показники обчислено за [6, арк. 120-193, 205-228, 351-382, 501-512, 579-583, 683-691, 712-744].

З огляду на показники діаграми (див. рис. 1), можемо констатувати, що для аналізованої мікрогрупи характерна тенденція поступового зростання кількості їхніх домових спільнот відповідно до зростання віку господарів. Найбільш чисельною серед чоловіків була вікова група 55-59 років (24,6%), а серед жінок – 45-49 років (26,6%). Очевидно, що саме в цьому віці наступало своєрідне гальмування процесу повторного одруження. Для вдів у 45-49-річному віці, тобто на межі закінчення жіночої репродуктивності, шанси на укладання нового шлюбного союзу ставали малореальними.

Для вдівців така ситуація наставала дещо пізніше: з наближенням старості, тобто з 60-річним віком. Адже їхня чисельність у вікових групах старших цього віку зменшувалася. Так, особи віком 60-64 років становили 13% (9), 65-69 – 10,1% (7), а старші 70 років – 14,5% (10). Можемо припустити, що таке зменшення відбувалося, як через передачу керівних функцій молодшим членам родини, так і через природну смертність.

Кількість жінок, які очолювали домові спільноти зменшувалася в порівнянні з головуючими чоловіками раніше, із наступом 50-річного, недітородного віку. Найбільшу частку вдів-очільниць домогосподарств становили представниці вікової групи 50-54 років – 16,9% осіб (21), другу позицію займали 55-59 років – 13,7% (17), третю – 60-64 років із відповідними показниками 10,5% (13). Останні місця посідали овдовілі жінки 65-69 років – 2,4% (3) та старше 70 років – 6,5% (8). З діаграми видно, що з настанням старості – від 60 років, їхня частка стає мінімальною. Отже, можемо припустити, що вік середньостатистичної вдови-управительки, яка очолювала домогосподарство на території Полтавського полку в другій половині XVIII ст. коливався в межах від 50 до 60 років.

Натомість, група вдівців виглядала по іншому. Найбільшу частку серед них – 62,4%, становили особи у віці від 27 до 60 років. Щоправда, понад третина з них – 37,6%, були старшими за 60 років. У вдовиних господарствах спостерігалася дещо інша ситуація. Більшість із них керували дворами до 60-річного віку (80,6%). Відповідно тих, які управляли домогосподарствами в похилому віці було значно менше – 19,4%, що становило лише 1/5 частину серед усіх жіночих дворів.

Це частково можна пояснити меншою загальною кількістю вдів старших 60-річного віку в населенні визначеного регіону – 108 осіб, у порівнянні з удівцями цього віку – 141. Ще однією причиною такого зниження чисельності самотніх жінок можна, імовірно, вважати, вищий рівень смертності серед жінок цього віку [1, с. 28]. Крім того, не слід виключати й того, що старші вдови просто передавали управління молодшим, зазвичай, чоловікам: частіше синам а, інколи, і зятям. Щоправда, у деяких сім'ях, літні жінки, старші за 70 років, очолювали домогосподарства позитивно. Однак, такі вдови мали більше символічну владу над членами родини і не здійснювали безпосереднього управління домовою спільнотою [2, с. 259].

Тут необхідно враховувати українські родинні традиції та християнські норми моралі по захисту овдовілих осіб, які вчили молодше покоління поважати осіб старшого віку, особливо, самотніх людей. Відтак, припускаємо, якщо й удівець або вдова були вже літніми людьми, слабкими за станом здоров'я, але продовжували головувати двором, то це відбувалося загалом через прихильне ставлення родини та небажання образити найстарішого представника сім'ї. При цьому ми свідомі того, що така поблажливість виглядає дещо пасторально на фоні тогочасних родинних конфліктів, зафіксованих у численних судових справах.

Для підтвердження цієї тези наведемо приклад головування домогосподарством в зовсім похилому віці. Найстаршим серед чоловіків с. Жуки був 82-річний Юхим Григорович Павлій. Разом із ним проживав його вже немолодий 52-річний овдовілий син Микола, на утриманні якого було четверо неодружених дітей: десятилітня донька Катерина та три сини, до речі, всі з однаковим ім'ям – Іван, 18, 15 та 3 років [6, арк. 373].

Схожа ситуація спостерігалася й у домогосподарствах удів. Зокрема, найстаршими очільницями дворів за сповідними розписами 1775 р., виявлено дві 75-річні господині. Ними були: мешканка с. Диканька – Ганна Романова, та Зіновія Григорівна Бондаренкова з с. Жуки [6, арк. 173, 362]. У домогосподарстві першої з них загалом нараховувалося 16 осіб. Тут, окрім господині, знаходилося два нуклеарних ядра її синів: 47-річного Василя та молодшого 33-річного Івана. На подвір'ї також було зареєстровано третє ядро 48-річного Івана Григоровича Поломаря. Його родинні зв'язки з удовою укладачі не зазначили, але, можливо, він був її зятем. Сімейний склад другої овдової жінки, Зіновії Григорівни, проаналізуємо нижче більш докладніше.

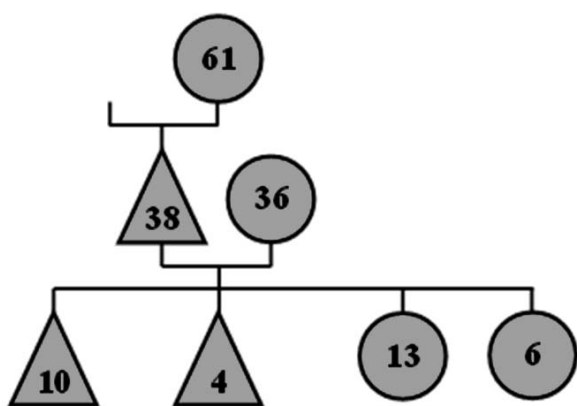

Схема 1. За Румянцевським описом 1767 р.

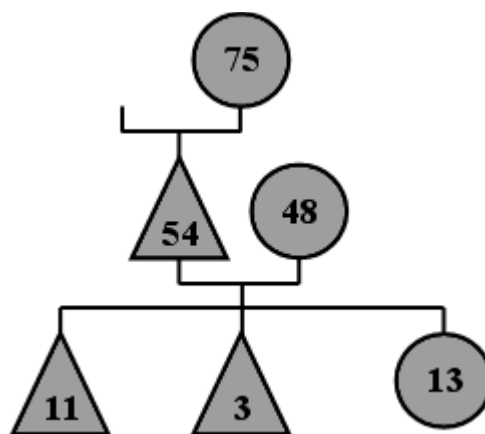

Схема 2. За сповідними розписами 1775 р.

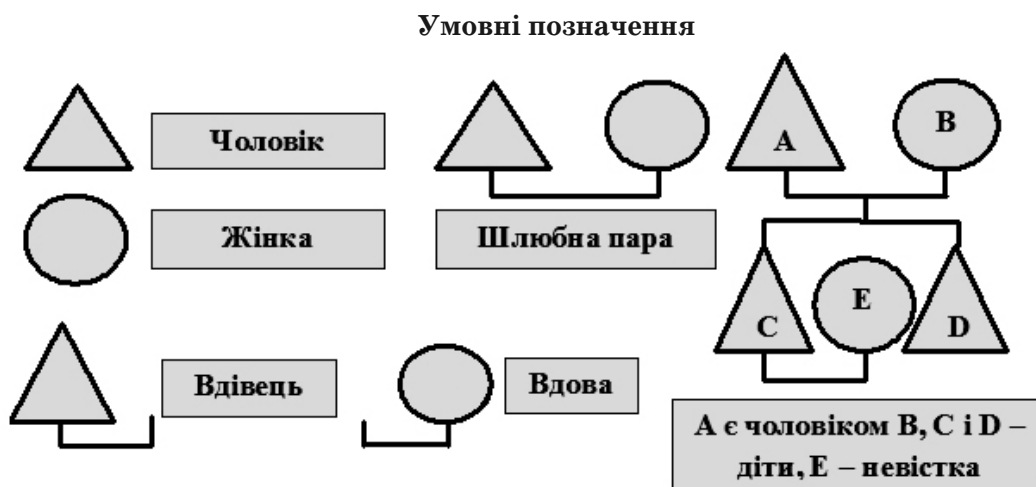

Рис. 2. Домогосподарство вдови Зіновії Григорівни Бондаренкової

Очевидно, такі вдови головували довічно. Розглянемо два випадки можливого життєвого управління домогосподарством. Вибрані нами вдови проживали в селах Жуки та Диканька. Такою була вже згадана мешканка с. Жуки Зіновія Григорівна Бондаренкова [6, арк. 362] та Агафія Яковчиха з с. Диканька [7, арк. 213].

На час проведення Генерального опису Лівобережної України у с. Жуки 1767 р., домогосподарство посполитої Зіновії Бондаренкової (61 рік) (див. рис. 2, схему 1) включало, крім господині, ще й нуклеарне ядро її 38-річного сина Якова Бондаренка. Воно складалося з його дружини – Євгенії 36 років та чотирьох дітей: Федора (10 років), Андрія (4 роки), Параски (13 років), Ірини (6 років) [8, арк. 116]. Не зважаючи на те, що

з віком вона ставала ще більш німичною, «*дряхлою*», Зіновія й далі записувалася на чолі двору. Зокрема, у сповідному розписі за 1775 р., вона залишалася на чолі домогосподарства, не зважаючи на те, що постаршала на 8 років. Щоправда, у цьому джерелі, очевидно, помилково, вона чомусь записана 75-річною (див. рис. 2, схему 2). За час між двома переписами в її родині відбулися зміни. У подружжя Якова та Євгенії відсутні старші діти – Федір та Параска, які могли одружитися та перейти в інше господарство, або й взагалі померти. Натомість народився, ще один син Андрій, як записано у джерелі – «*Андрей же*», 3 років [6, арк. 362].

Так само довічно, очевидно, залишалася головою домогосподарства диканська 84-річна козачка Агафія Яковчиха. Зокрема, у фіскальному реєстрі 1767 р. вона записана на чолі двору [7, арк. 213]. Незабаром вона, напевне, померла, бо у сповідних розписах 1775 р. вже не згадується. На чолі домогосподарства позначено її 50-річного сина Степана Івановича Яковця [6, арк. 177-178]. Отже, ці два приклади підтверджують нашу гіпотезу про те, що частина самотніх жінок до самої смерті, інколи, можливо, й символічно керувала домовими спільнотами.

Загалом же показники побудованої нами діаграми вказують також ще й на те, що вдови та вдівці управляли домогосподарствами зазвичай недовго (див. рис. 1). У наймолодших вікових групах 25-29 та 30-34 років була найменша чисельність удовиних господарств обох статей. Це можна пояснити, якнайперше, невеликою чисельністю самотніх людей цих вікових категорій, а також, імовірно, швидким повторним одруженням. Окрім того, вірогідно, удівці одружувалися швидше за вдів, так показники чоловічих господарств незначні та стабільні у трьох вікових групах (24-29, 30-34, 35-39) і склали по 1,5%. Натомість частки жіночих господарств поступово зростають (0,8%; 2,4%; 9,7%). Особливістю домових спільнот удівців і вдів була практична тотожність їхніх показників у віковій групі 40-44 років (10,1% і 10,5%). Цей факт, на нашу думку, вказує на зростання загальної кількості овдовілих осіб цього працездатного віку.

Підсумовуючи, хотілося б указати на певні особливості вдовиних домових спільнот. Закономірно, що в церковних облікових джерелах простежується абсолютне домінування чоловіків у родинній та економічній сфері, адже вони значаться головами 85,3% домогосподарств, і лише 14,7% очолювали жінки, причому всі вони (100%) були вдовами. Незаміжніх, заміжніх на чолі домових спільнот у визначеному регіоні не виявлено. З точки зору віку, найбільше таких жінок (26,6%) зафіксовано у віковій групі 45-49 років. Починаючи із 27 років і до 50-річного, позарепродуктивного віку, спостерігалася тенденція поступового зростання кількості самотніх жінок-управительок дворів. Проте, уже після 50 років життя жінки відбувався чисельний спад удів-господинь. Особливо це було помітно з наступом 60-річного віку, тобто – старості. Середньостатистичний вік очільниць домогосподарств коливався в межах 50-60 років.

Джерела та література

1. Анри, Л., Блюм, А. (1997). Методика анализа в исторической демографии [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. Москва: РГГУ, 207 с.
2. Волошин, Ю. В. (2006). Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01. Полтава, 394 с.
3. Kuklo, C. (1996). Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 267 s.
4. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. (2012). / [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. Київ: Наш час, 576 с.
5. Семья, дом и узы родства в истории (2004). [под ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама]. Санкт-Петербург: Унив-т АЛЕТЕЙЯ, 285 с.

6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 252, 362 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 520, 344 арк.
9. Шолтичек, М. Семья и домохозяйство в Центральной Европе (на примере прихода Буяков в XVIII-XIX вв.) (2008). // Историческая демография. Сборник статей / [под ред. М. Б. Денисенко, И. А. Троицкой]. Москва: МАКС Пресс, («Демографические исследования», Выпуск 14). С. 240-277.

References

1. Henri, L. Blyum, A. (1997). Metodika analiza v istoricheskoy demografii [per. s fr. S. Khoka i Yu. Egorovoy]. Moskva: RGGU. 207 s. [In Russian].
2. Voloshyn, Yu. V. (2006). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st.: istoryko-demografichniy analiz : dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk: 07.00.01. Poltava, 394 s. [In Ukrainian].
3. Misto Poltava v Rumiantsevskomu opisi Malorosii 1765-1769 rr. (2012). [upor., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna]. Kyiv: Nash chas, 576 s. [In Ukrainian].
4. Semia. dom i uzy rodstva v istorii (2004). [pod red. T. Zokolla. O. Koshelevoy. Yu. Shlyumboma]. Sankt-Peterburg: Univ-t ALETEYYa, 285 s. [In Russian].
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy), f. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк. [In Ukrainian].
6. TsDIAK Ukrainy, f. 57, оп. 2, спр. 252, 362 арк. [In Ukrainian].
7. TsDIAK Ukrainy, f. 57, оп. 2, спр. 520, 344 арк. [In Ukrainian].
8. Sholtichek, M. 2008. Semia i domokhozyaystvo v Tsentralnoy Evrope (na primere prikhoda Buyakov v XVIII-XIX vv.) // Istoricheskaya demografiya. Sbornik statey / [pod red. M. B. Denisenko. I. A. Troitskoy]. Moskva: MAKS Press, («Demograficheskiye issledovaniya». Vypusk 14), S. 240-277. [In Russian].

Olena Borodenko

WIDOWS' HOUSEHOLD: THE FEATURES OF AGE STRUCTURE OF MANAGERESSES (according to the materials of confessions 1775)

A variety of materials of church records allow us to study certain issues of historical and demographic nature. The information content of the confessions in 1775 of some settlements of the rural society of the Poltava regiment contributes to the study of the characteristics and structure of households, and in their context - masculine and feminine particular. In our study, an attempt was made to uncover a separate issues about women-managers of farms, namely, to submit a general comparative analysis of the marital status of female and male managers, to indicate the possible chronological framework of household management, to analyze the gender-age differences of the main persons, especially the widows-managers, to find out the average age of managers, give specific examples of female and male home communities. For the purpose of disclosing structural changes of a separate widow's family, materials from two mass sources were used: church - confessional murals of 1775 and fiscal - General (Rumyantsevsky) lists of Left-Bank Ukraine in 1765-1769. The various forms of the widow's family are schematically visualized.

Key words: age, widow-manageress, household, Rumyantsev's list, confessions.